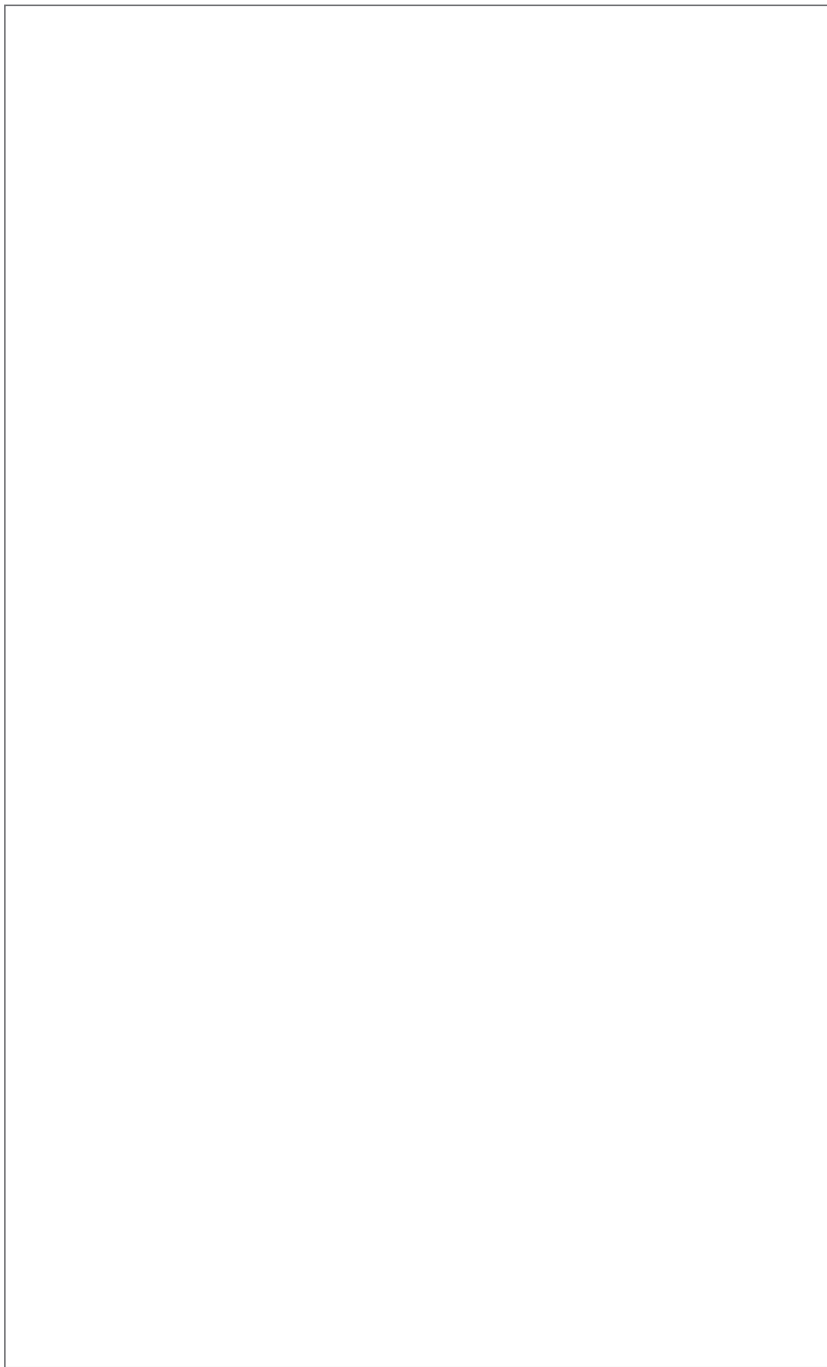

Leszek Hońdo

DOM PRZEDPOGRZEBOWY PRZY ŻYDOWSKIM NOWYM CMENTARZU W KRAKOWIE

DOM PRZEDPOGRZEBOWY
PRZY ŻYDOWSKIM NOWYM CMENTARZU
W KRAKOWIE

Leszek Hońdo

DOM PRZEDPOGRZEBOWY
PRZY ŻYDOWSKIM NOWYM CMENTARZU
W KRAKOWIE

Kraków

Publikacja dofinansowana przez Katedrę Judaistyki
Uniwersytetu Jagiellońskiego

© Copyright by Leszek Hońdo and Towarzystwo Autorów
i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS, Kraków 2011

ISBN 97883-242-1575-1
TAiWPN UNIVERSITAS

Opracowanie redakcyjne
Wanda Lohman

Projekt okładki i stron tytułowych
Sepielak

Na okładce zdjęcie
Andrzeja Nowakowskiego

www.universitas.com.pl

SPIS TREŚCI

1. WSTĘP	7
2. ŻYDOWSKI DOM PRZEDPOGRZEBOWY I JEGO FUNKCJE	11
3. PRZYGOTOWANIA DO POGRZEBU	15
Powinność mycia i ubierania ciała	15
Złożenie do grobu – przygotowanie trumny	20
4. POGRZEB	25
Przepisy i obrzędy dotyczące pogrzebu	25
Modlitwy na cmentarzu w czasie pogrzebu	31
Błogosławieństwo na cmentarzu	32
Sprawiedliwy sąd (Ciduk ha-Din)	34
Kadisz po pogrzebie	40
Modlitwa za pochowanego	46
Formuła pocieszenia	48
Mechila (Przebaczenie)	52
El male rachmaim (Boże pełen miłosierdzia)	54
Zmiany w zwyczajach pogrzebowych	
na przełomie XIX i XX wieku	56
Uroczystości pogrzebowe na krakowskim cmentarzu	62
5. HISTORIA KRAKOWSKIEGO DOMU	
PRZEDPOGRZEBOWEGO	77
Powstanie domu przedpogrzebowego	77
Projekt budowy krematorium	87
Współczesny opis budowli	90

6. INSKRYPCJE NA ŚCIANACH DOMU PRZEDPOGRZEBOWEGO	97
Ciduk ha-Din	97
Tahara	108
Pozostałe inskrypcje	115
7. ANEKS	117
Instrukcja służbowa dla dozorczy cmentarza izraelickiego w Krakowie z 17 XII 1873 r. (projekt zboru izraelickiego) ..	117
Instrukcja służbowa dozorczy cmentarza izraelickiego na Kazimierzu z 30 XII 1873 r.	118
Odpis instrukcji przypominającej o zasadach przewożenia zwłok z 24 IV 1879 r.	119
List krakowskiego magistratu w sprawie przestrzegania zakazu otwierania trumien z 12 XI 1887 r.	120
Rota przysięgi dozorczy cmentarza izraelickiego z 27 VII 1888 r.	121
Decyzja magistratu o przygotowaniu planów i rozpoczęciu budowy domu przedpogrzebowego z 30 I 1893 r.	122
Protokół z 24 czerwca 1902 r. komisji policyjno-budowniczej, która odbyła się na podstawie planów przedłożonych do zatwierdzenia na budowę domu przedpogrzebowego	123
Zatwierdzenie planów budowy domu przedpogrzebowego z 3 VII 1902 r.	124
BIBLIOGRAFIA	127
SŁOWNIK TERMINÓW HEBRAJSKICH I JIDYSZOWYCH	131
SPIS ILUSTRACJI	139
INDEKS	141

1. WSTĘP

Już w pierwszej połowie XIX wieku widoczny jest w Krakowie proces emancypacji. Wraz z nim pojawił się ruch szerzący nowoczesną kulturę europejską wśród Żydów i propagujący ich odrodzenie kulturalne i społeczne przez rozwój nauki, reformę szkolnictwa i zbliżenie do dominującej kultury polskiej, pośród której żyli. Modernizacja społeczności żydowskiej objęła z jednej strony przeobrażenia demograficzne i ekonomiczno-społeczne, z drugiej sferę duchową, a w niej przemiany religijne i kulturowe.

Motorem przemian wśród Żydów byli Żydzi postępowi. Już w latach czterdziestych XIX wieku utworzone zostało żydowskie Stowarzyszenie religijno-cywilizacyjne, którego celem było dźwignięcie moralne i materialne Żydów i wyswobodzenie ich spod despotyzmu ortodoksów. Jego symbolem stała się synagoga postępową, zwana Tempel¹, wybudowana w latach 1860–1862.

Walka o równouprawnienie Żydów spowodowała koniec dotychczasowej ich izolacji i przystosowanie się do sytuacji, w której najpierw byli obywatelami „drugiej kategorii”, a później obywatelami o równych prawach z innymi. To z kolei spowodowało, że obowiązywały ich prawa i obowiązki obywatelskie, które obligowały ich do akceptacji zasad postępowania, często odmiennych od tradycyjnie żydowskich. Nierzadko stawiały Żydów przed problemem

---

¹ Tempel (niem. *Tempel* – świątynia, synagoga) – synagoga reformowana zwolenników emancypacji i asymilacji, w której unowocześniono formę kultu. Kazania wygłaszane były po niemiecku, później po polsku, a chórowi wykonującemu pieśni religijne akompaniowały organy.

wyboru między lojalnością wobec państwa² a własną tradycją. Były one widoczne w życiu codziennym, między innymi w zwyczajach dotyczących śmierci i pochówku, edukacji dzieci, zawierania małżeństw i dobroczynności, przestrzegania świąt, a także zachowania wobec praw i obowiązków obywatelskich (wśród nich służba wojskowa, działalność polityczna i samorządowa, posługiwanie się nazwiskiem i imieniem zgodnym z metryką).

Wybudowanie na początku XX wieku w Krakowie przy ulicy Miodowej nowego domu przedpogrzebowego³, oddanego do użytku 12 VI 1903 roku, wpisuje się w powszechną tendencję w Europie Środkowo-Wschodniej, gdzie wielkie gminy żydowskie starając się zadbać o możliwość pochówku licznych swych członków nabywały grunty znajdujące się w dużej odległości od miejsc zamieszkaných⁴. Zakładanie cmentarzy poza terenem zamieszkanym było wymuszone często przepisami porządkowo-sanitarnymi. Liczne i bogate gminy zaczęły wyposażać swoje cmentarze w piękne domy przedpogrzebowe o odpowiedniej architekturze, w których odbywała się ceremonia żałobna. Zamiast bowiem odbywać ją pod gołym niebem (deszcz i śnieg padające na zwłoki powszechnie uważane były za uwłaczające zmarłemu) wykorzystywano budynek cmentarny jako miejsce regularnego odmawiania obowiązkowej mowy pogrzebowej i z dawien dawna praktykowanej liturgii. Rezygnowano więc z dotychczasowych domów żałoby, czyli domów, w których miał miejsce zgon i w których często była odmawiana liturgia. Z kolei inne pomieszczenie domu przedpogrzebowego wykorzystywane było do przygotowania zmarłego do pogrzebu, czyli mycia i ubierania. Także wybudowany w Krakowie nowy dom posiada oba pomieszczenia. Z drugiej strony jego nowoczesny charakter świadczył o akcepta-

---

² Z wszelkimi konsekwencjami państwa austriackiego, choć w cieniu walk Polaków o niepodległość.

³ Nie wiemy, jak wyglądał i kiedy został wybudowany stary dom przedpogrzebowy. Nie spełniał wymagań porządkowych i sanitarnych.

⁴ Już 17 X 1799 r. zamknięto w Krakowie wskutek zarządzeń administracyjnych stary cmentarz żydowski przy synagodze Remu i zakupiono 29 XI 1800 roku nowy grunt kilkaset metrów od granic Kazimierza w zakolu „starej” Wisły. Wskutek sporów z zakonem augustianów o wielkość gruntu przeznaczonego pod cmentarz, od którego kupiła teren gmina żydowska, dopiero od 1804 roku teren był wykorzystywany jako cmentarz.

cji przemian cywilizacyjnych i dostosowaniu się do obowiązującego prawa państwowego. Znalazł się w nim bowiem odrębny pokój do przeprowadzania sekcji zwłok, choć tradycja przeciwko niej występowała. Umieszczona została także wozownia, choć jeszcze w latach siedemdziesiątych XIX wieku krakowski rabin – Szymon Schreiber – oficjalnie odrzucał użycie koni do transportu zwłok.

Wzniesiony dom, nie bez różnorodnych perypetii, stał się potwierdzeniem, że zostały zaakceptowane przez krakowskich Żydów już nie tylko przez stosunkowo nieliczną grupę liberałów, jak to było w czasach budowy *Tempel*, ale prawie całą społeczność⁵, pewne przepisy sanitarne i porządkowe, wpływające na zmianę dotychczasowych zwyczajów. Jedne z nich miały trwały charakter (przewożenie zwłok), inne tylko tymczasowy (wprowadzenie trumien i przenoszenie w nich zwłok). Z kolei inne mimo prób wpłynięcia przez władze administracyjne na pewne zwyczaje, nie przyniosły oczekiwanych zmian (przestrzeganie określonego czasu od momentu zgonu do pogrzebu). Powstanie domu zbiegło się także z przemianami akulturacyjnymi i asymilacyjnymi społeczności żydowskiej, w wyniku których świadomie czy nieświadomie przejmowano niektóre zwyczaje od innych. Bez wątpienia, składanie kwiatów na grobach było zapożyczeniem z kultury chrześcijańskiej.

W ostatnim czasie widoczne jest zainteresowanie nie tylko samymi żydowskimi cmentarzami, ale także budowlami znajdującymi się na nich⁶. W Polsce zachowało się do naszych czasów niewiele żydowskich domów przedpogrzebowych. Nie ma także ich szczegółowych opisów. Krakowski dom przedstawiony jest w *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce*. Jednak jest to jedynie krótka wzmianka⁷. W tym samym czasie ukazała się książka Andrzeja Nowakowskiego,

---

⁵ Oczywiście i tutaj były wyjątki. Dla przykładu, zwolennicy „Bundu” występowali przeciwko tradycji żydowskiej, m.in. manifestując swoją odrębność i śpiewając pieśni rewolucyjne na cmentarzu w trakcie pogrzebu swych członków.

⁶ H. Künzl, *Jüdische Grabkunst. Von der Antike bis heute*, Darmstadt 1999, s. 198–202.

⁷ I. Rejduch-Samek, J. Samek (red.), *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. IV: *Miasto Kraków*; cz. VI: *Kazimierz i Stradom. Judaica: bóżnice, budowle publiczne i cmentarze*, Warszawa 1995, s. 73 oraz il. 91-95.

w której znalazły się zdjęcia jemu poświęcone⁸. Z kolei w *Przewodniku* ukazała się jedynie krótka historia oraz tłumaczenie dwóch tablic znajdujących się w jego wnętrzu⁹.

Przedstawiona publikacja jest próbą szerszego opisu. Składa się z dwóch zasadniczych części. W pierwszej omówiona została funkcja domu przedpogrzebowego oraz przygotowania do pogrzebu. Przedstawiony został również sam pogrzeb (przepisy i obrzędy) wraz z liturgią. Przypomniane zostały także dylematy krakowskich Żydów dotyczące pochówku na przełomie XIX i XX wieku z przedstawieniem kilku opisów uroczystości pogrzebowych z czasów istnienia domu. Drugą część stanowi historia domu przedpogrzebowego oraz szczegółowy jego opis.

---

⁸ A. Nowakowski, *Powiększenie. Nowy Cmentarz Żydowski w Krakowie*, Kraków 2006.

⁹ L. Hońdo, *Nowy Cmentarz Żydowski w Krakowie. Przewodnik cz. 1*, Kraków 2006, s. 69–73.

2. ŻYDOWSKI DOM PRZEDPOGRZEBOWY I JEGO FUNKCJE

W tradycji żydowskiej pomieszczenie, gdzie przygotowywano zmarłego do pogrzebu nazywane było tahara¹. Jego początkowe miejsce nie było ściśle określone. Mogło znajdować się w pomieszczeniu do tego przeznaczonym na cmentarzu, wewnątrz budynków synagogi lub domu zmarłego².

Krótko przed pogrzebem odmawiana była liturgia, która w istocie zawiera uznanie sprawiedliwego boskiego sądu nad zmarłym. Mogła być odmawiana pod gołym niebem, w domu żałoby i na cmentarzu w odrębnym pomieszczeniu, nazywanym Ciduk ha-Din³. Przechowywano w nim też narzędzia do przygotowywania grobu i trumny, rzeczy do mycia ciała, a także mita⁴. W nim odmawiana była nie tylko stosowna liturgia, a także hesped (mowa pogrzebowa)⁵, która była rozszerzana o psalmy. Zwykle były to psalmy: 16, 49 i 91. Z kolei przy liberalnym pochówku psalm 26⁶. W tym po-

---

¹ Tahara (טהרה) 'oczyszczenie' – rytualne mycie i ubranie zmarłego.

² E. Roth, *Zur Halachah des jüdischen Friedhofs*, „Udim. Zeitschrift der Rabbinerkonferenz in der Bundesrepublik Deutschland”, 1973, t. IV, s. 105.

³ Ciduk ha-Din (צדק דיין) 'sprawiedliwy sąd' – nazwa pochodzi od modlitwy, wypowiadanej w nim a uznającej sprawiedliwy boski wyrok.

⁴ Mita (מטה) 'łóżko' – mary do przenoszenia zwłok.

⁵ Hesped (הספד) 'mowa pogrzebowa' – mowa po śmierci wybitnej osoby. Od zwykłego przemówienia nad grobem różniła się tym, że nie była przeznaczona dla wszystkich, lecz tylko dla uczonych i to nie tylko podczas pogrzebu w miejscu ich śmierci, ale także w odległych gminach, do których dotarła wiadomość o ich śmierci. Czasami była przeznaczona także dla osób, które odznaczały się dobroczynnością czy też innymi zasługami.

⁶ J.J. Petuchowski, *Gottesdienst des Herzens*, Freiburg, Basel, Wien 1981, s. 134.

mieszczeniu odbywało się czuwanie przy zmarłym⁷ do momentu pogrzebu, które podobnie do mycia ciała było religijną powinnością.

Kohenom (mężczyźni z pokolenia kapłańskiego) nie wolno było dotykać zwłok czy nawet jego części, gdyż to powodowało ich zanieczyszczenie trwające siedem dni (por. Lb 19, 11; 19, 14-15). Według przepisów zestawionych przez Solomona Ganzfrieda⁸, przebywanie w mniejszej odległości niż 4 łokcie⁹ od zwłok powodowało zanieczyszczenie¹⁰. Wolno im było jedynie wejść na cmentarz i uczestniczyć w pogrzebie ojca, matki, syna, córki, brata i niezamężnej siostry (Kpł 21, 1-3). Z kolei *Traktat Semachot*¹¹ wspomina jeszcze o małżonce oraz powinności pochowania zmarłego **מת מצודה**, o którego zwłoki nikt się nie troszczy¹². Z tego powodu koheni posiadali na wielu cmentarzach osobne kwatery¹³. Leżały one w pobliżu wejścia albo przy niskim ogrodzeniu, aby bez wchodzenia na cmentarz mogli oni widzieć groby. Na niektórych cmentarzach pozostawiono w murze otwory, aby mogli przez nie patrzeć na groby. Groby osób z pokolenia kapłanów umieszczano również wzdłuż szerokiej alei, zwanej **דרך כהנים** 'drogą kapłanów', która pozwalała im – bez bezpośredniego zetknięcia się z grobami – na odwiedzanie cmentarza.

Także w specjalny sposób przygotowywano dom przedpogrzebowy, aby koheni nie przebywali pod jednym dachem ze zmarłym. Istniały dwa rozwiązania tego problemu¹⁴:

⁷ Szemira (**שמירה**) 'czuwanie' – powinność czuwania przy zmarłym.

⁸ Solomon Ganzfried (1804-1886). Urodził się w Ungvar na Węgrzech. W latach 1830-1849 był nauczycielem w Brezewiczu i rabinem w Ungvar. *Kicur Szulchan Aruch* (Skrót Szulchan Aruch) ukazał się w 1864 r. Zawiera przepisy dotyczące życia codziennego (często bez ich uzasadnienia), uznawane przez wszystkich Żydów aszkenazyjskich.

⁹ Miara długości ama (**אמה**) 'łokieć' = 44,6-52,1 cm.

¹⁰ **קיצור שלחן ערוך** (Szłomo Ganzfried), Tel Awiw 1973, rozdz. 202, par. 8.

¹¹ *Semachot* (**שמחות**) 'radości' – eufemistyczne określenie traktatu (**אבל רבתי**) *Ewel Rabati* (wielki traktat pt. „Żałoba”) należący do tak zwanych „małych traktatów talmudycznych”, który traktuje o żałobie nad zmarłym.

¹² M. Klotz, *Der talmudische Tractat Ebel rabbati oder S'machoth*, Berlin 1890, rozdz. IV, par. 24.

¹³ Zwyczaj, aby kapłani chowani byli w odrębnej części cmentarza w najbliższej odległości do wejścia, znany był już w XIV wieku w Hiszpanii.

¹⁴ E. Roth, *Zur Halachah des jüdischen Friedhofs*, s. 107.

Główna hala, w której wystawione były zwłoki, sąsiadowała z oddzielnym pomieszczeniem dla kohenów, posiadającym odrębny dach¹⁵. Takie rozwiązanie miało swoją złą stronę, gdyż w przypadku, gdy rabin gminy był kohenem, to nie mógł wejść do głównej hali.

Zwłoki znajdują się w pomieszczeniu obok, a żałobnicy, w tym rabin, który może być kohenem czy też inni koheni, pozostają w głównej hali. Takie rozwiązanie ma zaletę, ponieważ żałobnicy nie są rozdzieleni. Jest jednak niebezpieczeństwo, że kohen nieświadomie może wyjść z hali razem z pozostałymi żałobnikami.

Rozwiązanie problemu kohenów miało miejsce w budynkach domów przedpogrzebowych na cmentarzach między innymi w Gdańsku i Monachium¹⁶.

Często konsekwencją oddzielenia kohenów od zwłok było podjęcie decyzji o usytuowaniu domu przedpogrzebowego. Znajdował się on poza obszarem cmentarza, często służąc jako brama na cmentarz. Należało więc wejść najpierw do budynku, a dopiero później na cmentarz. Kohen zatrzymywał się w przygotowanym dla niego pomieszczeniu i unikał wejścia na cmentarz.

W wieku XIX pojawiają się nowoczesne rozwiązania, gdzie w jednym budynku przy cmentarzu znajdują się pomieszczenia do mycia ciała, modlitwy i czuwania nad ciałem. W całym kompleksie znajdowały się tam również pomieszczenia administracyjne czy też mieszkanie dla stróża¹⁷.

---

¹⁵ Cały rozdział *Kicur Szulchan Aruch* poświęcony jest czystości kohenów, por. שלחן ערוך משלמה גאנצפריד, קיצור, Tel Awiw 1973, rozdz. 202, par. 1–16.

¹⁶ S. Bernfeld, *Friedhofshallen*, „Ost und West”, 1909, s. 688.

¹⁷ H. Künzl, *Jüdische Grabkunst. Von der Antike bis heute*, Darmstadt 1999, s. 199–202.

